

Anna Kadykało
Kraków

Recepcja postaci Stalina w pamięci kulturowej młodego pokolenia Rosjan¹

Wraz z oddalaniem się w czasie epoki radzieckiej coraz bardziej zacierają się wspomnienia o niej. Dotyczy to także najbardziej ponurych i dramatycznych zjawisk tego okresu: masowych represji i Gułagu. Pamięć o nich jest przekazywana młodemu pokoleniu Rosjan wielokanałowo, m.in. poprzez opowieści krewnych, którzy pamiętają te aspekty kultury radzieckiej z własnego doświadczenia. Kreowane jest w ten sposób zjawisko „postpamięci”. Autorka terminu, Marianne Hirsch, stwierdziła, że dojrzewanie w otoczeniu artefaktów tej formy pamięci może sprawiać wrażenie zdominowania, poczucia przytłoczenia przez przeszłość, która zawłaszcza teraźniejszość. Mimo iż zdarzenia, których dotyczy, odnoszą się do przeszłości, to ich skutki są odczuwalne właśnie w teraźniejszości². Zadaniem „postpamięci” jest zwrócenie się ku traumie, z którą często nie mogło poradzić sobie poprzednie pokolenie, bezpośrednio jej doświadczające, w celu zmierzenia się z tragicznymi wydarzeniami z przeszłości oraz podjęcia próby zrekonstruowania przeszłości przodków i całego narodu. Jak stwierdził Paul Connerton, zagadnienia transmisji pamięci zbiorowej należy uznać za bardzo istotne, bowiem „kontrola nad pamięcią społeczeństwa w znacznym stopniu warunkuje hierarchię władzy”³.

Rozpatrywana w niniejszym tekście pamięć kulturowa jest zorientowana na utrwalone punkty w przeszłości. Jan Assmann podkreślił, iż pamięć ta nie potrafi przechować przeszłości jako takiej, dlatego przemienia ją w symboliczne figury, na których się wspiera: „Można by powiedzieć, że pamięć kulturowa transformuje historię faktyczną w zapamiętaną, a tym samym w mit”⁴. Badacz zaznaczył,

¹ This article was supported by funding from the Jagiellonian University within the SET project. The project is co-financed by the European Union.

² M. Hirsch, *The Generation of Postmemory*, „Poetics Today” 2008, Vol. 29, No. 1, s. 104-107, [w:] <http://tinyurl.com/q3ugz3c> (26.01.2014).

³ P. Connerton, *Jak społeczeństwa pamiętają*, tłum. i wstęp M. Napiórkowski, Warszawa 2012, s. 32.

⁴ J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. A. Kryczyńska-Pham, wstęp i red. naukowa R. Traba, Warszawa 2008, s. 68.

że tożsamość wspominającej grupy jest kształtowana w procesie odniesienia do przeszłości – to właśnie wówczas grupy społeczne upewniają się w kwestii swojej tożsamości⁵. Artykuł skupiać się będzie na młodzieży rozumianej jako podmiot zmiany społecznej. Eva Zamojska stwierdziła, że sposób wpływania przez tę kategorię społeczną na rzeczywistość jest uzależniony między innymi od kształtu jej tożsamości kulturowej. Młodzież odczuwa pogłębiające się rozluźnienie więzi społecznych, połączone z poczuciem niestabilności i brakiem orientacji w otaczającym świecie. Na tę sytuację niepewności nakłada się potrzeba określenia siebie, poszukiwania własnej tożsamości⁶. Za Evą Zamojską można przyjąć, iż tożsamość kulturowa to względnie trwała autokonceptcja (obraz własnej osoby), wyrażająca się w identyfikowaniu się z określonymi wartościami⁷.

Niniejszy artykuł podejmuje problem uwarunkowań recepcji postaci Stalina wśród współczesnego pokolenia młodych Rosjan, eksponuje czynniki wpływające na ocenę postaci „ojca narodów”, wskazując na różne formy kultury popularnej, w których przejawia się zainteresowanie generalissimusem oraz reguły transmisji kulturowej między pokoleniami.

Koncentrując się na recepcji postaci „wodza narodów”, warto przywołać słowa Martina Malii, który przestrzegał, że „ponura postać Stalina, równie makabryczna jak Hitlera, łatwo może przesłonić cały reprezentowany przez niego okres i system”⁸. Jak stwierdził historyk, „stalinizm” zbyt często kojarzony jest ze sposobem sprawowania władzy (krańcową tyranią, despotyzmem) lub stworzoną i podtrzymywaną przez jednego człowieka superdyktaturą. Stalinizm powinien być jednak rozpatrywany również jako „system sprawowania kontroli opartej na hiperbiurokracji i terrorze”, przy czym geneza systemu nie może być objaśniana jedynie nadmiernie rozbudowanymi ambicjami Stalina, ale i czynnikami strukturalnymi⁹.

Współczesne społeczeństwo rosyjskie dotkliwie odczuwa utratę stabilnego systemu wartości i priorytetów rozwoju. Próby rekompensowania sobie tej straty są podejmowane poprzez zapożyczenia elementów innych kultur, jak również coraz częściej obserwowaną tendencję powrotu do modelu radzieckiego. Za znamienny przejaw tej epoki uważany jest zarówno system rządów Stalina, jak i sama jego osoba. Wśród młodych Rosjan postać i działalność „ojca narodów” ulegają procesowi mitologizacji. Stalin stał się symbolem nonkonformizmu wobec otaczającego świata, jest przeciwstawiany współczesnej kulturze i ustrojowi państwowemu. W kraju restaurowane są jego pomniki, imieniem radzieckiego przywódcy nazy-

⁵ Ibidem, s. 68.

⁶ E. Zamojska, *Kulturowa tożsamość młodzieży. Studium empiryczne. Z badań nad młodzieżą ze szkół średnich*, Poznań-Toruń 1998, s. 30.

⁷ Ibidem, s. 23.

⁸ M. Malia, *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917-1991*, tłum. M. Hułas, E. Wyzner, Warszawa 1998, s. 215.

⁹ Ibidem, s. 215-216.

wane są ulice. Należy podkreślić, że zdecydowanie negatywny stosunek do Stalina był obserwowany w rosyjskim społeczeństwie na początku lat dziewięćdziesiątych, co można wiązać z popularnością publicystyki oscylującej wokół tematów antyradzieckich. Jednak od tego czasu zdanie Rosjan na temat dyktatora ewoluje w stronę coraz bardziej pozytywnego. Według badań przeprowadzonych przez Ogólnorosyjskie Centrum Badania Opinii Publicznej (ВЦИОМ) w 1990 roku jedynie 8% Rosjan pozytywnie odnosiło się do Stalina, w 2003 roku – już 22%, a pięć lat później – aż 42% było zdania, że krajowi potrzebny jest taki wódz, jak Stalin, natomiast pozytywnie jego rolę oceniła ponad połowa respondentów (53%). Stalin cieszy się pozytywną oceną nie tylko wśród emerytów i weteranów, ale także znacznej części młodzieży, która nie pamięta czasów radzieckich. Uzasadniona wydaje się zatem poniższa opinia:

Реальный Сталин растворился в мифе о советской империи, стал олицетворением жесткого стиля управления, квинтэссенцией советского строя, символом порядка и социальной справедливости¹⁰.

Rozpatrując przyczyny pozytywnej oceny osoby Stalina, należy również zwrócić uwagę na stosunek Rosjan do wolności:

после разрушения прежней жестокой системы государственного контроля пришедшая «свобода» воспринимается многими как «воля», т.е. как свобода поведения в социуме, что на деле недалеко от произвола и даже анархии¹¹.

Warto przywołać jeszcze jedno badanie opinii publicznej z 2011 roku, przeprowadzone wśród 1,5 tysiąca młodych Rosjan w wieku 18-21 lat, zamieszkujących regiony (bez Moskwy i Sankt Petersburga). Odpowiadali oni na pytanie, jak oceniają rolę Stalina w historii kraju. Wyniki badania okazały się zaskakujące: aż 72% stwierdziło, że pozytywnie, przeciwnego zdania było jedynie 13%, a 15% nie umiało dać jednoznacznej odpowiedzi. Sondaż spotkał się z bardzo emocjonalnymi reakcjami blogerów¹². Krytycy Stalina wyrażają przekonanie, że młodym ludziom nikt nie opowiedział np. o losie przesiedlonych narodów czy o losie jeńców, którzy po pobycie w hitlerowskich obozach koncentracyjnych trafiali do radzieckich łagrów. Rosyjska prowincja nie zna zatem historii swojej ojczyzny ani jej bohaterów, a jej świadomością rządzą mity¹³. Młodym Rosjanom obce są codzienne trudności,

¹⁰ Д. Асташкин, *Ностальгия по И. В. Сталину у российской молодежи*, [w:] <http://www.rosbalt.ru/astashkin> (25.05.2014).

¹¹ А. Сергеева, *Русские. Стереотипы поведения. Традиции. Ментальность*, Москва 2004, s. 256.

¹² 72% молодых россиян выбирают Сталина, [w:] <http://tinyurl.com/ocgfe5m> (25.05.2014).

¹³ Ibidem.

z którymi musieli radzić sobie ich rodzice: kolejki, wojnę, obozy widzieli jedynie w telewizji. Określa się ich jako pokolenie bardziej pragmatyczne, a nawet cyniczne, ukierunkowane prozachodnio i pozbawione nostalgii za ZSRR:

Их называют «поколение перестройки», «поколение пенси» или даже «первое поколение непоротых», лишенных генетического страха и потому более динамичных¹⁴.

Wzmacnianiu pozytywnej recepcji Stalina wśród młodego pokolenia Rosjan służą także niektóre podręczniki do historii. Szerokim echem w rosyjskich mediach odbiła się sprawa podręcznika autorstwa Aleksandra Filippowa¹⁵, który wywołał liczne kontrowersje, graniczące ze skandalem. Czytając podręcznik, można odnieść wrażenie, że naród rosyjski jest genetycznie nieprzystosowany do demokracji, dlatego wybiera zawsze silne państwo, nawet ze szkodą dla własnych praw¹⁶. Kontrowersyjny jest szczególnie rozdział: *Информация до размышлению: Споры о роли Сталина в истории* (Informacja do rozmyślenia: Spory o roli Stalina w historii) zawierający np. następujące uwagi, mające na celu usprawiedliwienie i rehabilitację działań Stalina:

Что касается мер принуждения по отношению к правящей номенклатуре, то их целью была мобилизация управленческого аппарата для обеспечения его эффективности как в процессе индустриализации, так и в послевоенный период восстановления экономики¹⁷.

Odnosząc się do drugiej części podręcznika *История России. 1900-1945*¹⁸, również przeznaczonego dla uczniów 11. klasy, historyk Irina Karacuba stwierdziła:

Учебник оставляет тяжелые впечатления. Если называть вещи своими именами – это прямая, циническая реабилитация Сталина и сталинщины. Всё, что можно было сделать для обеления Сталина, всё сделано¹⁹.

¹⁴ А. Сергеева, *Русские...*, s. 219.

¹⁵ А. Филиппов, *Новейшая история России. 1945-2006. Книга для учителя*, Москва 2007. Na podstawie tej książki powstał podręcznik; w następnych latach ukazały się jego kolejne, zmienione i uzupełnione wydania.

¹⁶ *Соцпросы подтверждают: в Россию возвращается культ личности Сталина*, [w:] <http://tinyurl.com/nox8m4y> (25.05.2014).

¹⁷ *Информация к размышлению: Споры о роли Сталина в истории*, [w:] <http://tinyurl.com/qfc2dzs> (25.05.2014).

¹⁸ *История России. 1900-1945*, под ред. А. Филиппова, А. Данилова, Москва 2009.

¹⁹ „Учебник Филиппова”: продолжение последовало, записала Ю. Черникова, [w:] <http://tinyurl.com/oj8hddk> (25.05.2014).

W podręczniku masowe represje i terror uznano za racjonalną i pragmatyczną metodę zarządzania polityką i gospodarką, choć jednocześnie pojawiła się uwaga, że dla podobnego zjawiska nie może być wytłumaczenia. Liczba osób represjonowanych (a przez to i wymiar odpowiedzialności Stalina) została znacząco zmniejszona poprzez niezaliczenie do niej ofiar Wielkiego Głodu na Ukrainie i deportacji narodów. Podręcznik został uznany za amoralny, zawierający liczne kłamstwa i przemilczenia²⁰. Analizując wpływ podręczników do historii na recepcję postaci Stalina przez użytkowników tych książek, warto odwołać się do słów Roberta Traby:

Znajomość historii może stać się znakomitą pożywką wszelkich ideologii. Siłą rzeczy czytamy wybiórczo. W tym wypadku dobierając lektury tak, by zaspokajały nasze ideologiczne wyobrażenia i oczekiwania. W takim też sensie historia przekształca się najczęściej w służebnicę polityki, w instrument sprawujących władzy²¹.

Jak stwierdził bloger Andriej Gus'kow, wśród młodych ludzi znajduje się dość duże grono zwolenników Stalina. Generalissimus zyskuje pozytywne oceny głównie dzięki porównaniom do pełnego sprzecznosci, słabego i niejednokrotnie śmiesznego Borisa Jelcyna, np.:

При Сталине были жертвы, НО во имя построения Великой державы. При Ельцине жертв было больше плюс разваленная и разоренная страна, а во имя чего? Во имя невиданного в истории обогащения узкой группы мошенников и прохиндеев²².

Podobnych porównań, dotyczących różnych dziedzin zarządzania państwem, jak również zachowania polityków, jest wiele.

Władimir Jembułajew, działacz Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej, przypomniał, że z jednej strony Stalin przedstawiany jest jako wielki wódz, „ojciec narodów”, mądry działacz państwowy, natomiast z drugiej – jako dyktator i osoba żądna władzy. Podkreśla się często, że Stalin był wzorem skromności i uporządkowania, pracował bez przerwy, nie jeździł za granicę, mieszkał w państwowym mieszkaniu i na dacy, ale w warunkach skromnych, jak na głowę wielkiego państwa. Jembułajew zaznaczył, że młodzi Rosjanie, od dziecka podziwiający i zachwycający się filmowymi bohaterami, wykreowanymi przez Stallone'a i Schwarzeneggera, dążącymi do sprawiedliwości z użyciem zdecydowanych metod, często

²⁰ Ibidem.

²¹ Zob. R. Traba, *Społeczne ramy czytania historii*, [w:] *Przemiany pamięci społecznej a teoria kultury*, pod red. B. Korzeniewskiego, Poznań 2007, s. 44.

²² А. Гуськов, *Сталин и молодое поколение*, [w:] <http://tinyurl.com/mjqmexb> (4.06.2014).

przeplecionych przemocą, nie boją się wizerunku Stalina, który przedstawia im „liberalna propaganda antystalinowska”. Wręcz przeciwnie, w ich oczach okrucieństwo Stalina czyni go superbohaterem. Taką postawę młodego pokolenia autor – uważający generalissimusa za jednego z wielkich działaczy historycznych – nazywa złem, ponieważ stanowi ona kolejną falsyfikację historii. Ponadto napawa pesymizmem fakt, że za kilkanaście lat do władzy dojdzie pokolenie uważające, że osiągnęło cel, można nie liczyć się ze stratami²³.

W środowisku młodzieży nierzadko można zauważyć wyraźne przejawy myślenia o charakterze klipowym²⁴ odnoszące się także do postaci historycznych:

Саша Я., 11 кл.: Сталин установил в стране очень жестокий порядок. (...) По доносу человека могли увезти в неизвестном направлении. Зато порядок в стране был, туеядцев не было – все они сидели. Лично я хотела бы лично встретиться со Сталиным. На портретах он такой красивый, высокий, черноволосый. А в жизни, говорят, был маленький, рыжий и одна нога у него была короче другой. Я бы спросила его, что он хочет исправить из того, что натворил. Правда, перед этим я бы надела бронежилет – он же психически неуравновешенный, мало ли чего!²⁵

Młodzi Rosjanie często czerpią wiedzę na temat czasów radzieckich z licznych źródeł dostępnych w przestrzeni internetowej: blogów, artykułów publicystycznych, demotywatorów, anegdot. W ten sposób kształtowana jest ich wiedza oraz stosunek do radzieckiego dziedzictwa, najważniejszych wydarzeń okresu ZSRR oraz jego przywódców. Dla współczesnej młodzieży Internet to druga, naturalna przestrzeń życiowa, stanowiąca nie tylko źródło wiedzy, ale także pole interakcji

²³ В. Ембулаев, *Образ Сталина и современная молодёжь*, [w:] <http://www.pkokprf.ru/Info/9009> (4.06.2014).

²⁴ Myślenie o charakterze klipowym (od ang. clip – wycięcie (fragmentu z gazety), urywek (filmu)) odwołuje się do zasad konstruowania muzycznych wideoklipów, na które składa się szereg słabo powiązanych ze sobą obrazów. W odniesieniu do percepcji świata pod tym rodzajem myślenia należy rozumieć postrzeganie świata nie całościowo, ale jak niepowiązane ze sobą fakty i wydarzenia. Osoba charakteryzująca się takim myśleniem nie jest zdolna do analizowania sytuacji, ponieważ jej obraz niemal od razu znika z myśli, ustępując miejsca kolejnemu. Pojawienie się myślenia o charakterze klipowym stanowi reakcję na m.in. wzrastającą liczbę informacji docierających do odbiorcy i potrzebę jej aktualizacji oraz większe tempo życia. Najczęściej ten rodzaj myślenia jest przypisywany nastolatkom i młodzieży. O pozytywnych i negatywnych stronach tego rodzaju percepcji zob. Т. Семеновских, *„Клиповое мышление” – феномен современности*, [w:] <http://tinyurl.com/l3ufrwz> (30.05.2014).

²⁵ *Преподавание новейшей истории России в школе. Учебное пособие для студентов педагогических вузов, молодых специалистов-учителей истории, слушателей системы повышения квалификации*, авторы-сост. Ю. Никифоров [et al.], под общей ред. В. Нечаева, Москва 2012, s. 193.

społecznej i symbolicznej²⁶. Warto podkreślić, iż Internet, traktowany także jako podręczna pamięć zewnętrzna, zmienia sposób wartościowania pamięci, czyniąc wiedzę o minionych czasach łatwo dostępną, co wpływa na zmniejszającą się motywację do zatrzymywania jej w pamięci i pielęgnowania²⁷.

Stalinowi i procesom destalinizacji wiele miejsca poświęca znany tłumacz filmowy Dmitrij „Goblin” Puczkow. Jego strona internetowa www.oper.ru jest bardzo popularna wśród młodzieży, dziennie notuje do 80 tysięcy odwiedzin. Na forum prowadzone są dyskusje m.in. na temat sporów dotyczących Stalina, ZSRR, Gułagu i represji. W swojej książce *Szkoda mocarstwa. Pytania i odpowiedzi o ZSRR (За державу обидно. Вопросы и ответы про СССР, 2009)* Puczkow dezawuuje antyradziecki patos współczesnej publicystyki, wskazuje nadinterpretacje i mijanie się z faktami²⁸. Jak stwierdził w jednej z tytułowych odpowiedzi na pytania o ZSRR:

Главное – сказать, что Сталин уничтожил миллиард человек и лично сожрал сто миллионов младенцев. После этого предмет обсуждения исчезает – уж больно чудовищный размах²⁹.

Puczkow wdaje się także w polemikę z oskarżycielami Stalina, obala legendy i mity związane z tą postacią, usprawiedliwiając wodza:

– У меня прадед при Сталине сидел двадцать лет. Ни за что, как тогда и водилось.
– 97% осужденных считают, что сидят ни за что. Как и твой прадед³⁰.

Jednocześnie, książka propaguje nostalgę za czasami radzieckimi:

Чего хочет пролетарий сегодня, когда говорит про Сталина? Ровно того же самого: порядка и справедливости³¹.

Popularność Stalina wśród młodego pokolenia Rosjan odzwierciedla nastroje panujące w całym społeczeństwie. W projekcie telewizyjnym „Imię Rosja” („Имя

²⁶ A. Nowakowska, *Obrazy w sieci. Internet w wyobrażeniach wizualnych młodzieży*, [w:] *Obrazy w sieci. Socjologia i antropologia ikonosfery Internetu*, red. nauk. T. Ferenc, K. Olechnicki, Toruń 2008, s. 287.

²⁷ A. Górnjak, *Kilka uwag o pamięci i przypominaniu*, [w:] *Pamięć w dobie Internetu*, pod red. O. Kołakowskiej, R. Krajewicza, M. Trepczyńskiego, Warszawa 2011, s. 19-20.

²⁸ Д. Асташкин, *Ностальгия...*

²⁹ Д. Пучков, *За державу обидно. Вопросы и ответы про СССР*, [w:] <http://tinyurl.com/15wzznt> (4.06.2014).

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

Россия”) zorganizowanym w 2008 roku Stalin przez długi czas zajmował pozycję lidera, by ostatecznie zająć trzecie miejsce, zdobywając niemal 520 tysięcy głosów. Wyprzedzili go jedynie Aleksander Newski i Piotr Stołypin³². W ostatnich latach w Rosji zauważyć można postępujący proces przywracania Stalinowi chwały i podkreślania jego zasług dla radzieckiej ojczyzny – w pierwszym rządzie wymieniane jest zwycięstwo ZSRR w II wojnie światowej. Staje się on uosobieniem rosyjskiej państwowości u szczytu jej mocy i siły. Pamięć o Stalinie nabiera szczególnego wymiaru co roku w przeddzień 9 maja. Wiosną 2011 grupa młodych społeczników zorganizowała akcję „Autobus Zwycięstwa” („Автобус Победы”, zwaną także „Stalinobus” [„Сталинобус”]): busy i autobusy z wizerunkami Stalina jeździły po niektórych trasach rosyjskich miast. Akcja spotkała się z gwałtownym sprzeciwem licznych polityków i obrońców praw człowieka; było o niej głośno także w przestrzeni internetowej. Nostalgia za Stalinem jest zjawiskiem rozprzestrzenionym i zyskuje bardzo różne formy. Zapewne proces ten będzie się pogłębiać, dopóki państwo nie zaproponuje zasadniczo nowej drogi rozwoju³³.

Inicjatywy dążące do zmiany postrzegania Stalina w rosyjskim społeczeństwie są podejmowane przez różne organizacje i stowarzyszenia. Związek Zawodowy Obywateli Rosji był inicjatorem ogólnorosyjskiej akcji zbierania podpisów pod listem do prezydenta w celu przywrócenia imienia Stalina na mapę świata, przeprowadzonej w 2012 roku. W centrum uwagi znalazł się Stalingrad (według badań Centrum Analitycznego „Lewada” z października 2012 roku aż 60% ankietowanych było przeciwnych temu pomysłowi, popierało go jedynie 18%). Zwrócono uwagę, że wśród „prawdziwych patriotów”, dążących do zachowania historii swojego kraju, jest wiele młodzieży³⁴.

Przeciwwagą do podobnych wystąpień są organizowane w serwisach społecznościowych akcje mające na celu m.in. walkę z rehabilitacją Stalina. Przykładem może służyć zorganizowana w 2010 roku w Moskwie akcja pt. „Ludzie przeciwko Stalinowi” („Люди против Сталина”) polegająca na przypięciu do ubrania kawałka tkaniny z nazwiskiem człowieka, który zginął podczas represji stalinowskich. Dodatkowym wydarzeniem było otwarcie wystawy z antystalinowskimi plakatami pt. „Ani kroku w tył!” („Ни шагу назад!”). W komentarzach pod informacją o wydarzeniu pojawiły się wpisy autorstwa zarówno przeciwników wodza, jak i jego zdecydowanych zwolenników, którzy bardzo krytycznie reagują na podobne akcje, traktując je jako próby oczerniania pamięci „wielkiego przywódcy”. Gniewne reakcje tych internautów sprowadzają się nawet do stwierdzeń, że Stalin niewystarczająco gnębił takich, jak oni (pomysłodawców podobnych akcji), a do więzienia

³² *Имя Россия. Исторический выбор 2008*, [w:] <http://www.nameofrussia.ru/> (4.06.2014).

³³ Д. Асташкин, *Ностальгия...*

³⁴ Н. Стариков, *Отношение к имени Сталина определяет отношение к стране*, [w:] <http://nstarikov.ru/blog/21584> (4.06.2014).

za jego rządów trafiali jedynie bandyci i przestępcy. Z kolei okres stalinowski miał się charakteryzować brakiem zabójstw w Moskwie i porządkiem na stołecznych ulicach³⁵.

Jak twierdzą autorzy opracowania *Nauczanie najnowszej historii Rosji w szkole* (*Преподавание новейшей истории России в школе*), w literaturze pseudohistorycznej najbardziej rozpowszechnione są dziś powierzchowne interpretacje okresu represji: z jednej strony przyczyny tego zjawiska łączy się wyłącznie z „paranoidalną” osobowością Stalina, natomiast z drugiej – pojawia się stwierdzenie o istnieniu w ZSRR szkodliwego podziemia, swoistej „piątej kolumny”, zmierzającej do odbudowy kapitalizmu i klęski wojennej. Przedstawiciele wskazanych punktów widzenia dążą przede wszystkim do oddziaływania na świadomość społeczną poprzez osądzenie lub usprawiedliwienie reżimu stalinowskiego i samego Stalina, choć pewne fakty z historii nie mogą być poddawane w wątpliwość³⁶:

Нравственная оценка трагическим событиям этого периода нашей истории дана: преступления тех или иных представителей режима не подлежат оправданию. Однако манипуляция статистикой репрессий не должна сегодня превращаться в средство раскола российского социума³⁷.

Każda okrągła data urodzin Stalina stanowi pretekst do zderzenia opinii badaczy i działaczy społecznych na temat polityki i historii, jak również zagadnień reformowania systemu państwowego:

Реанимируя образ Сталина, каждый режим власти раскрывает своё отношение к этой сложной фигуре, давая тем самым понять вектор собственного курса. По характеру обращения к Сталину можно оценивать состояние общества, его предпочтения и настроения, протесты и чаяния³⁸.

Począwszy od 2004 roku (125. rocznica urodzin Stalina), zauważalne jest ściąganie się jego wizerunków – szczególnie w produkcjach filmowych i telewizyjnych. Z jednej strony filmy powstałe na motywach utworów Anatolija Rybakowa,

³⁵ Zob. Акция „Люди против Сталина”, [w:] <http://vk.com/event17838688> (5.01.2014).

³⁶ *Преподавание новейшей истории...*, s. 21.

³⁷ Ibidem, s. 22. M. Malia zaznaczył, że niemożliwe jest ustalenie konkretnych danych liczbowych określających liczbę *zeków* w łagrach czy osób rozstrzelanych w czasie czystek. Szacunki oparte są na relacjach byłych więźniów i na danych spisowych – jednak źródła te pozostawiają duży margines błędny: „Do tego dochodzi jeszcze podświadoma polityczna tendencja do zawyżania lub zaniżania liczb, w zależności od tego, jak kto ocenia reżim radziecki jako taki”. M. Malia, *Sowiecka tragedia...*, s. 296.

³⁸ Г. Бордюгов, *Октябрь. Сталин. Победа. Культ юбилеев в пространстве памяти*, Москва 2010, s. 90.

Wałama Szałamowa czy Aleksandra Sołżenicyna przedstawiają go jako tyrana, z drugiej natomiast – np. serial *Stalin. Live* (*Сталин. Live*), konstruuje obraz „zwycięzcy, architekta porządku i sprawiedliwości”³⁹.

Popularnym źródłem wiedzy na temat Stalina i epoki, w której rządził, jest komediowy skecz-show *6 kadrów* (*6 кадров*). Program przedstawia głównie codzienne życie przeciętnych Rosjan w groteskowym odcieniu, jak również prezentuje parodie postaci historycznych, artystów oraz fikcyjnych bohaterów. Powstał także szereg miniatur odnoszących się do Stalina, w którego postać wcielił się Fiodor Dobronrawow. Stalin występuje w charakterystycznym wojskowym mundurze, w każdej scenie towarzyszy mu nieodłączna fajka. Wódz został przedstawiony jako postrach swoich poddanych, osoba, od której humoru i kaprysu zależą losy innych. To dlatego grając z nim w szachy, należy potajemnie usuwać z szachownicy swoje figury, a podczas gry w pokera odwracać w jego stronę karty. Gdy spiker w radiu orientuje się, że godzina, którą podał, nie zgadza się z godziną, która jest na zegarku Stalina, kilkakrotnie się poprawia, by w końcu stwierdzić: „В Москве столько времени, сколько у товарища Сталина на часах”⁴⁰. Rozkładając zdjęcia towarzyszy-komunistów, wódz komentuje, do której grupy należy je zaliczyć – Beria zostaje przyjęty do znajomych, Trocki – usunięty z tego grona, a Woroszyłow trafia do grupy: znajomi moich znajomych, co jednoznacznie odnosi się do zachowań popularnych wśród użytkowników serwisów społecznościowych. Jednocześnie Stalin pokazuje inne, bardziej ludzkie oblicze: spełnia ostatnie życzenia skazanych, przygotowując dla nich kanapki lub recytując wiersze; wybiera osoby przeznaczone do amnestii poprzez losowanie liczb (wybrana kombinacja stanowi numer porządkowy więźnia, który zostanie zwolniony)⁴¹. Łącząc się z serwisem „seks przez telefon”, prosi o swoją standardową usługę, po czym słyszy:

Здравствуйте, товарищ Сталин. Мы, фашистские войска, медленно отступаем с белорусского фронта, потом – с украинского фронта, проигрываем бой под Варшавой и наконец объявляем о своей полной и безоговорочной капитуляции⁴².

Postać Stalina to wcale nie taki rzadki motyw utworów młodzieżowej muzyki kontr-kulturowej (rock, rap, punk itd.) – uważany jest on bowiem za symbol kry-

³⁹ Ibidem, s. 153. W serialu akcent położono głównie na wojnie i zwycięstwie, wypierając tym samym pamięć o represjach. Ibidem, s. 154. Zmianę stosunku do cerkwi przedstawiono jako głębokie przemienienie Stalina, nie wspominając o politycznej kalkulacji wodza. Reżyserem serialu jest Grigorij Liubomirow. Г. Бордюгов, «Войны памяти» на постсоветском пространстве, предисловие А. Касаева, Москва 2011, s. 43-51.

⁴⁰ *6 кадров про Сталина* – 2, [w:] <http://tinyurl.com/klso64b> (25.05.2014).

⁴¹ Ibidem; *6 кадров про Сталина*, [w:] <http://tinyurl.com/nxbr55> (25.05.2014).

⁴² *6 кадров про Сталина...*

tyki współczesności. Jego postać pojawia się np. w piosence *Stalin nie startuje* (*Сталин не баллотируется*) zespołu Koba Czok (Коба Чок). Wyrażono w niej żal spowodowany zmianą systemu i nastaniem nowych czasów, w które wpisane są m.in. brak perspektywy jutra, zepsucie moralne, niski poziom kultury popularnej. Gdyby Stalin startował w wyborach, to on zostałby wybrany, a nie obecni partyjni liderzy i kandydaci, charakteryzowani przy użyciu licznych niecenzuralnych słów. ZSRR wspomniany jest z sentymentem (spacerujący pionierzy), jako kraj sprawiedliwy i uporządkowany⁴³. Podobny wydźwięk ma piosenka *Huk kosmodromu* (*Рокот космодрома*) zespołu Babangida: radziecki ustrój, który utożsamia Stalin, został przedstawiony jako utopia powszechnej sprawiedliwości, z kolei w rosyjskiej rzeczywistości wyróżnia się kontrast ubóstwa i bogactwa, jak również zepsucie obyczajowe, co powoduje następujące zawołanie autora: „Товарищ Сталин помолись за нас”⁴⁴. W innej piosence tej grupy raper porównuje Stalina, przebywającego w piekle i oczekującego na wyzwolenie, zarówno do Chrystusa, jak i Antychrysta:

Не забывай, помни свои корни. Наш бог – Коба,
наш вождь добрый. Мы все топливо в пожаре революции (...)⁴⁵.

W utworze *Nowa piosenka o Stalinie* (*Новая песня про Сталина*) grupy Rab-fak (Рабфак) słyhać wyraźną krytykę zjawiska emigracji zarobkowej z republik azjatyckich, ustroju demokratycznego czy oligarchów. Autor wzywa „Stalina-gospodarza”, którego powrót jest potrzebny, by naród nie był oszukiwany⁴⁶. Natomiast w melancholijnej piosence *Olga* (*Ольга*) grupy Krec wyczuwalna jest nostalgia za czasami radzieckimi, a szczególnie stalinowskimi: tytułowa Olga Pietrowna, emerytka, zmuszona wskutek niekorzystnych okoliczności społecznych do żebrania na ulicy i pracy jako sprzątaczką, ze łzami w oczach wspomina Stalina⁴⁷. Pojawiają się także gry komputerowe, popularne szczególnie wśród młodego pokolenia, np. *Stalin przeciw Marsjanom* (*Сталин против марсиан*, 2009)⁴⁸.

W bogatych zasobach Internetu można znaleźć liczne zdjęcia parodiujące postać Stalina, stanowiące przykład komunikowania na bazie środków wizualnych. Poprzez połączenie dyskursu wizualnego z werbalnym, obrazu z tekstem, budowany jest silny, sugestywny przekaz. Obrazki demotywuujące (demotywatory), stanowią-

⁴³ *Текст песни КОБА ЧОК – Сталин Не Баллотируется*, [w:] <http://tinyurl.com/nlnyr9a> (25.05.2014).

⁴⁴ *Бабангида – Рокот космодрома*, [w:] <http://tinyurl.com/ohqv6qg> (25.05.2014).

⁴⁵ *Babangida – Коба*, [w:] <http://tinyurl.com/lfsz6ec> (25.05.2014).

⁴⁶ *Текст песни Рабфак – Новая песня про Сталина*, [w:] <http://tinyurl.com/mrado7b> (25.05.2014).

⁴⁷ *Текст песни Крес – Ольга (feat Смоки Мо)*, [w:] mptri.net/lyrics.php?id=8497 (25.05.2014).

⁴⁸ Д. Асташкин, *Ностальгия...*

ce połączenie wymownego obrazka lub fotografii w czarnej ramce z komentującym podpisem, zdobyły globalny Internet, wyśmiewając rzeczywistość i pokazując ją w krzywym zwierciadle. Ich celem jest zmiana konfiguracji systemu wartości odbiorcy. Na pierwszy plan w demotywarze wysuwa się tekst, natomiast obrazek często tylko pośrednio odnosi się do tematu, co zmusza użytkownika do zastanowienia się nad zestawieniem tekstu i fotografii⁴⁹. Z kolei mem internetowy to popularny semiotyczny kompleks, najczęściej śmieszny obrazek, grafika, żart czy film powielany w Internecie. Wskaźnikiem popularności memu jest wytwarzanie przez użytkowników jego kolejnych wariantów (poprzez dodawanie komentarzy, tworzenie naśladownictw, trawestacji, parodii itd.)⁵⁰. Demotywatry poświęcone Stalinowi nierzadko odwołują się do elementów współczesności; częste jest też wykorzystanie fotografii z oficjalnych portretów wodza, którym towarzyszą zabawne repliki:

В том, что я был так жесток, виноваты компьютерные игры⁵¹.

Товарищи спортсмены! Кто не может выиграть золото на олимпиаде, тот поедет его добывать⁵².

Inny demotywar przedstawia scenkę z transportu miejskiego: młoda dziewczyna zajmuje miejsce siedzące, podczas gdy starsza kobieta stoi. Komentarz jest wyraźnie dwuznaczny: „При Сталине сидели”⁵³. Popularne są również nawiązania do zachowań typowych dla użytkowników portali społecznościowych, np. usuwania znajomych z kontaktów: wyjściowe zdjęcie prezentuje Stalina w otoczeniu czterech towarzyszy, na kolejnych zdjęciach liczba towarzyszy się zmienia, wreszcie – obok Stalina pozostaje tylko jeden. Podpis jest następujący: „Вот это я понимаю – удалил из друзей”⁵⁴. Wśród żartów można także znaleźć odniesienia do problemu imigrantów z Kaukazu: z obrazka spogląda na odbiorcę uśmiechnięty Stalin, z ręką podniesioną do góry w geście pozdrowienia. Pod obrazkiem znaj-

⁴⁹ См. А. Голиков, А. Калашникова, *Демотиваторы в интернет-коммуникации: генезис, смыслы, типология*, „Вестник Харьковского государственного университета” 2010, вып. 16, s. 124-129, [w:] <http://tinyurl.com/pokoq5o> (18.11.2013).

⁵⁰ Pojęcie „mem” (od słowa „memory” – pamięć) wprowadził w 1976 roku Richard Dawkins: w zaproponowanym przez niego socjobiologicznym ujęciu jest to zbiór lub element idei kulturowych, symboli lub praktyk, przenoszonych „z jednego umysłu do innego” przez język, gesty i rytuały; to podstawowa jednostka transmisji kulturowej. Zob. szerzej M. Kamińska, *Niecne memy. Dwanaście wykładów o kulturze Internetu*, Poznań 2011, s. 57-70.

⁵¹ *Сталин*, [w:] <http://tinyurl.com/ordfwo> (25.05.2014).

⁵² *ТОВАРИЩИ СПОРТСМЕНЫ...*, [w:] <http://joyreactor.cc/post/376048> (25.05.2014).

⁵³ *Прикольные демотиваторы При Сталине сидели*, [w:] <http://demotivatori.info/page/3698/> (25.05.2014).

⁵⁴ *Сталин: соцсеть*, [w:] <http://joyreactor.cc/post/1018911> (25.05.2014).

duje się podpis: „Я переехал жить с Кавказа в Москву до того, как это стало мэйнстримом”⁵⁵.

Niektóre memy mają za zadanie powiązanie postaci Stalina z mocarstwowością ZSRR, którą uosabiał, a tym samym z przywróceniem mu honorowego miejsca w rosyjskiej historii. Demotywator prezentuje oficjalne zdjęcie Stalina w mundurze; podpis głosi: „Иосиф Сталин – самый великий вождь русского народа!”⁵⁶. Komunikat odwołuje się do uczuć, emocji, postaw i systemu wartości, spełnia zatem funkcję apelu. Popularne są także zestawienia Stalina z innymi rosyjskimi przywódcami, którzy na tle jego osiągnięć wypadają zdecydowanie niekorzystnie, choć ich odbiór społeczny jest diametralnie inny od tego, który stał się udziałem Stalina. Na jednym z obrazków zestawiono postać Mikołaja II i Stalina. Nagłówek brzmi: „Что сделать, чтобы стать: Святым / Тираном”. W odniesieniu do świętego (сара) odpowiedzi są następujące: 1. „Проиграть первую мировую. 2. Пр...ь Курилы. 3. Отречься в трудное для страны время. 4. Устроить рабочим «Кровавое воскресенье»”. Odpowiedzi dotyczące tyрана (Stalina): „1. Выиграть вторую мировую. 2. Вернуть Курилы. 3. Прийти в трудное для страны время. 4. Допустить рабочих к управлению заводами”⁵⁷. Stalin jest również przedstawiany jako twardy i stanowczy przywódca, dzięki któremu w kraju panował ład i porządek – w odróżnieniu od sytuacji we współczesnej Rosji. Warto przywołać obrazek ukazujący śpiącego Putina, w dali na tle Kremla widać Stalina:

Снится Путину Сталин. Спрашивает:

– Могу ли я как-нибудь тебе помочь, а?

– Почему у нас всё плохо, экономика разваливается, народ нищенствует. Что мне делать?

Сталин, не задумываясь, отвечает:

– Расстрелять всё правительство и покрасить Кремль в голубой цвет.

– А зачем в голубой красить?

– Я так и думал, что дискуссия будет только по второму вопросу⁵⁸.

Akcentowany jest także inny aspekt represji, pomniejszający odpowiedzialność Stalina za to zjawisko, co wyraźnie przedstawia demotywator, prezentujący przywódcę dumnie stojącego na czele tłumu na tle mapy ukazującej terytorium ZSRR. Podpis zmusza odbiorcę do zastanowienia się: „Сталин конечно тиран, но ведь

⁵⁵ Я переехал жить с Кавказа..., [w:] <http://joyreactor.cc/post/580512> (4.06.2014).

⁵⁶ ИОСИФ СТАЛИН – самый великий вождь русского народа!, [w:] <http://tinyurl.com/lnp5dj8> (4.06.2014).

⁵⁷ Что сделать, чтобы стать..., [w:] <http://joyreactor.cc/post/817944> (4.06.2014).

⁵⁸ Снится Путину Сталин..., [w:] <http://joyreactor.cc/post/658568> (4.06.2014).

кто-то написал 4 миллиона доносов”⁵⁹. Słowa te stanowią parafrazę słów Siergieja Dowłatowa:

Мы без конца проклинаям товарища Сталина, и, разумеется, за дело. И все же я хочу спросить – кто написал четыре миллиона доносов? (Эта цифра фигурировала в закрытых партийных документах.) Дзержинский? Ежов? Абакумов с Ягодой? Ничего подобного. Их написали простые советские люди. Означает ли это, что русские – нация доносчиков и стукачей? Ни в коем случае. Просто сказались тенденции исторического момента⁶⁰.

Powstają także demotywatory zdecydowanie krytykujące postać generalissimusa, np. kompozycja przedstawiająca kilku starszych mężczyzn, protestujących na ulicy z czerwonymi flagami, w tle widać portret Stalina i dużą makietę jego postaci. Protestujący piją szampana, a podpis pod rysunkiem jednoznacznie ich charakteryzuje: „Сталин – бог для ослов”⁶¹. W powyższym komentarzu został użyty leksem jawnie wartościujący w sposób negatywny, mający na celu wykluczenie danej grupy ludzi z grona normalnych jako nie mieszczących się w granicach tzw. normy społecznej⁶². W przywołanym demotywatorze można dostrzec elementy postmodernistycznej dekonstrukcji, polegającej na praktyce deprecjacji poprzez wyśmiewanie i wątpienie⁶³.

Większość przeanalizowanych przykładów symbolicznego ujęcia postaci Stalina w różnych formach pamięci kulturowej mieści się w ramach kultury popularnej. „Wódz narodów” został poddany procesowi mitologizacji: młode pokolenie Rosjan wiąże jego imię zazwyczaj nie z represjami, ale z okresem potęgi ZSRR. Jak stwierdził Marek Krajewski, ekspansja kultury popularnej oznacza zastępowanie naturalnych, rzeczywistych potrzeb ludzi potrzebami sztucznymi, natomiast świadomości klasowej – świadomością fałszywą. Prowadzi to do tego, że „przemysł kulturowy wytwarza nie tylko substytuty dzieł, ale też substytuty obywateli – bierne, nieświadome, ogłupione i pozbawione krytycyzmu masy, niezdolne do jakiegokolwiek aktywności wymierzonej w system”⁶⁴. W odniesieniu do młodego pokolenia Rosjan ta zdecydowana opinia ma zapewne częściowe uzasadnienie, bowiem wielu przedstawicieli rosyjskiej młodzieży bezrefleksyjnie korzysta z bogatych zasobów internetowych, dotyczących – w tym konkretnym przypadku – re-

⁵⁹ *Сталин конечно тиран...*, [w:] <http://tinyurl.com/n4mjoac> (4.06.2014).

⁶⁰ С. Довлатов, *Зона. 17 апреля 1982 года. Нью-Йорк*, [w:] <http://tinyurl.com/nvrnqtj> (21.05.2014).

⁶¹ *Сталин - бог для ослов*, [w:] <http://tinyurl.com/n755cak> (4.06.2014).

⁶² Zob. szerzej: M. Majewska, *Akty deprecjonujące siebie i innych. Studium pragmatyngwistyczne*, Kraków 2005, s. 62-64.

⁶³ А. Голиков, А. Калашникова, *Демотиваторы...*, s. 125.

⁶⁴ M. Krajewski, *Kultury kultury popularnej*, Poznań 2005, s. 27.

cepcji Stalina. Należy jednak zwrócić uwagę na mechanizm modelowania – wśród przedstawicieli starszych pokoleń nie brak zdecydowanych zwolenników zarówno Stalina, jak i stosowanych przez niego metod; to stwierdzenie ma także zastosowanie do środowiska polityków, działaczy społecznych i pisarzy. Słabość państwa rosyjskiego i trudny okres przemian społecznych, który obserwowali dorastający Rosjanie, również wpłynęły na pozytywny stosunek do Stalina, za którego czasów ZSRR był mocarstwem. Powyższe uwagi dowodzą, że recepcja Stalina wśród młodego pokolenia Rosjan uwarunkowana jest licznymi aspektami politycznymi, społecznymi i kulturowymi.

SUMMARY

Views on Stalin in Cultural Memory of the Young Generation of Russians

The article presents views on Stalin among the present generation of young Russians, factors affecting the evaluation of the Soviet leader, areas of popular culture, in which interest in Generalissimo is manifested and the problem of cultural transmission between generations. Among young Russians the figure of Stalin and the period of his rule undergo a mythologizing process; he becomes a symbol of nonconformity to the surrounding world, he is contrasted with contemporary culture and political regime of the state. Generalissimo is better perceived mainly due to comparisons to full of contradictions, weak and often funny president Boris Yeltsin. Results of a poll taken in 2011 among the Russian youth have shown that the overwhelming majority of them (72%) judges Stalin's role in history positively. Some handbooks in history also strengthen the positive image of Stalin among the young generation of Russians. Young Russians are engaging in initiatives seeking to change the perception of Stalin in Russian society which are undertaken by various organizations and associations. A popular source of knowledge about Stalin and the era during which he ruled are serials, comedy sketch-show, songs of the counter-culture music (rock, rap, punk, etc.), anecdotes, demotivators and computer games. In these areas of popular culture Stalin is presented in two ways: as a symbol of criticism of contemporaneity and as a cruel tyrant who can be ridiculed and parodied. Stalin's popularity among the young generation of Russians reflects social mood and sentiment affecting the whole society. As a result of a mythologizing process in cultural memory of young Russians Stalin's name is usually associated not with mass repressions, but the period of Soviet power.